

Kegyetlen kegyelmek

VAS ISTVÁN: MÉRT VIJJOG A SASKESELYŰ?

Vas István *A líra regénye* címmel jelölte önéletrajzi könyveinek ama sorozatát, melynek legújabb, immár harmadik tömbje *Mért vijjog a saskeselyű?* címen most megjelent. A szakmabeli nagyon is lehetségesnek képzelem, hogy a költővé érés folyamata, küzdelme regénybe illő külső és belső események szövevénye, s ennek mozzanatait akár verstől versig is hálásan követi, ha benne a tehetség, a mű igazi történelme, annak sok-sok összetevője tényleg színjátékszerű látványként tárul föl. Ilyen mulatságra, bármily belterjesre sikeredne is, az esztéta készséggel „befizetne”. Vas István azonban tudja, hogy annak a princípiumnak, amelytől regény lehet a regény, a csodának egyetemesnek kell lennie.

Csakhogy. Elvárható-e a nem céhbeli olvasótól, hogy a zengzetesen ünnepélyes verselés és a köznapi beszéd egymásba oltásának poétikai izgalmában osztozzon, hogy egy-egy kötet kritikai fogadtatásának mérlegjátékát regényeseményként élje át, hogy neves és alig ismert kortársak valahai szavaira ajzott kíváncsisággal figyeljen? — Régóta tudjuk, hogy századunk magyar prózájának az önéletrajz a legerősebb műfaja. Ezek a nevezetes könyvek azonban a bennük kifejlő sors révén alkotják meg a csodát. Bennük: az *Egy ember életében*, a *Puszták népében*, a *Számadásban*, az *Életem regényében* az anyag maga is originális volt, s ezt a rendkívüli anyagot a mélyből magasra érkezős izgalmi telítettség, szervezték drámai folyamattá. Vagy a tilalmas kapcsolatok, a rejtett emlékek, a lelkiismeret-gyötrő tények, titkok kibeszélésének ihletei, mint az *Ítélet nincs* s az *Anyám könnyű álmot ígér* eseményeit. Az önéletrajz jobbára öntanúsítás vagy önfelszabadító confessió. Ettől izgalmas. Az anyaghoz való viszonyt intézheti vád, tünődés, büntudat, ráeszmélés, derű, akár rezignáció is, de a részletek a sors arányaitól kapnak súlyt, jelentőséget. Attól a hol közvetve, hol közvetlenül nyilatkozó döbbenettől, melyet ki-ki a maga egyetlen életének Csorba-tavába nézve átél.

Egy költői pálya belterjes rajzában az ilyenfajta döbbenet könnyen szétoldódhatna a poétikai-lélektani árnyalatokban. Vas István könyve azonban *katartikus* olvasmány, noha nem öntanúsítás, s noha tényleg saját lírájának fejlődésrajza is. Ha megmondhatnók, ez miként lehetséges, természetének lényegét is megnevezhetnénk.

Téved, aki azt hiszi, elveszén Vas módszerét, kérdéssé avatom, ami világos. Nem. Vas István kiváló költő volt e műve előtt is, de *katartikus* hatású verset nemigen írt. Élete? Messziről nézve olyan, mint az Illyés-vers gyalogútja: „célit fogott, indult és megérkezett”. Költő akart lenni, alig érettségizett le, már be is érkezett, túlélve a borzalmakat, mindent megtanult és mindent tető alá hozott. Mi ebben a regényes? Az emberi létezésről való elgondolásunk filozófiai alapjait kell lebontanunk és újragondolnunk, hogy ezért a pimasz kérdésért a költészet isteneit megengeszteljük. Ne rémüljön meg a kedves olvasó, e művelettel nem tesszük próbára türelmét, csak annyiban, amennyiben egy regény normális jellemzésében lehetséges. A tételes filozófia híveinek elég annyit mondanunk: aki a Vas István élete által határolt történelmi periódust fogékony lélekkel és ép elmével végigélte, begyűjthetett egy regényrevalót.

Az így begyűjtött élmények azonban el is vehetnék akárki kedvét a regényírásról, s biztos, hogy Vas István sem írta volna meg ezt a könyvet, ha közben el nem ér arra a tisztásra, magaslatra, ahonnan a szörnyűségek is látványként szem-

lélhetők. Művét betetőzte, megbecsülés övezi, s ez azt is jelenti, élete alaptendenciáit s a természete által rádiktált magatartást igazoltnak hiheti. Apológiára, mentegetőzésre és ellentámadásra tehát nem kényszerül, mindent, ami vele történt, egy emberi történet talányos folyamataként elemezhet.

Hogy életét kinyomozandó rejtélyek láncolatának tekinti, ezt többször is jelzi, de az akarat üres mechanizmusként üzemeltethetné a módszert, ha pályája zárt, iránya eleve eldöntött lett volna, ha regénye anyaga a kövületek szilárd egyneműségével dacolt volna a talánnyá avatás szándéka ellen. A pofonegyszerű célirányosság („cél fogott, indult és megérkezett”) látszatai mögött azonban meglepő ambivalenciák, konfliktustermő vonzalmak és helyzetek sokasága rejlik. Az ember, a jellem, aki e regény központi alakja, rabbik unokája. Gyerekkora a „választott nép” hitvilágának ószövetségi rítusai között, aztán a gazdag kereskedőcsalád kényeztető lehetőségei közepette és szilárd normái szerint zajlott. De a műveltség és a csonkaság érzése teljesebb létezőmódra, a költészetre támaszt benne vágyat. Ennek konzekvens vállalása csak az osztályából való kiszakadás árán valósulhat meg. Így lesz a jólnevelt, békés természetű, sőt ügyetlen úri fiú Kassák-tanítvány és kommunista, aztán a népi írók útítársa. Életének bizonyára legnagyobb élménye, a Nagy Etel iránti szerelem maga is idegen világok találkozásának szenzációiban teljesedett ki. Annál azonban fordulataiban, vállalásaiban, engedékenységeiben is hívebb, hogysem öröksége értékein, természete másfajta vonásain könnyedén átléphetne. Társulása fenntartásokkal terhes. Ami kimarad, amire nem ad választ új ideológia és szövetség, ahhoz később visszahajlik, ha új ösztönzés, helyzet és parancs lehetővé teszi. Kereszténnyé úgy lesz, hogy az Újszövetségben az Ószövetség folytatását ismeri fel, a szegények vallásában a szocializmus előzményét; Illyés hatására a valóság felől építkező költészet lehetőségeire eszmél, Kassák aszkétikus-dogmatikus avantgardjából abba tér át, amelyben az esztétikummal hitelesített szellem a törvény, s a formakultúra szabadabbá teszi, mint a kötelező szertelenség. Az önvédelemre kényszerülő zsidóság gyanakvással és értetlenséggel is motivált rohamaitól távol marad, a népi-urbánus háborúban inkább a népiekhez áll. S aztán, a magyarság érdekei felől méri és minősíti a nemzetből való kitaszítatás szegyenét. — S hozzá ezek az áttérések és visszahajlások mindig erős külső kényszerűk, varázslatos példák, a maga lehetőségeit egyre mélyebben értő lélek logikája szerint mennek végbe, de mégis majdnem mindig a vívódás és vonakodás hamleti iramában. Mint akit sodor a sors, de elég nehéz vagy kényelmes, hogy legyen ideje megnézni, merre is sodródjon.

Ezért kelti azt a benyomást, hogy noha sokszor nem úgy választ, ahogy tőle várni lehetne, végül mégis magához, sorsa magaslatához érkezik. „A szakítás nekem nem szokott sikerülni” — írja egyik helyen. (I. 34.) Az élete által kínált nyersanyagra s a jellem természetére, egyszersmind a benne rejlő regénylehetőségre nyit ablakot ez a mondat. A Saulus—Paulus metamorfózisok ismerős képletei után a megszüntetve megőrzött értékek létezésének csöndesebb színjátékaira. S ha elgondoljuk, hogy ez a hűtlen hűség nem előre látható nyeresége, mondhatnók, nem terv szerinti vívmánya az életnek, hanem eredménye, eredmény, mely noha „kijött”, korántsem olyan szabályosan, mint a matematikában, akkor a Vas István-i élet regényprincípiumának az anyagban rejlő forrását talán már meg is találtuk.

A nyomozásszerű módszer tehát az anyag természetéhez való, mint jeleztük, nagyon tudatos is, mondhatnók eltökélt. Annyira az, hogy egy-egy esemény, fordulat, állásfoglalás elemeit Vas István — noha költő — meg sem kísérel metaforikus képletekbe tömöríteni. Az összetevőket jobbára külön-külön idézi fel, s mikor azt hinnők, ez a magyarázat, a teljes igazság, akkor sort kerít a módosító vagy éppen keresztvező argumentumokra, megfontolásokra is. Ez a sok „de”, „mindezek ellenére”, „mégis” sok meglepetést okoz, némelyik esemény elbeszélésében többször is átvált és visszavált. Nemcsak regényszerű meglepetéseket prezentálhat ezzel, de a pillanat izgalmába, a döntés motívumrendszerébe, szellemi műveleteibe is beavat.

Válhatna ez rutinná is, ez az „így van”, „mégsem egészen így”—játék, s álsággá

a naivság és jóhiszeműség, ami miatt annyi meglepetés érhet. Itt-ott kísért is ez a veszély, de ha több mint 1000 oldalon át mégis hívő figyelemmel lehet követni, annak az anyag természetén s a módszer indázó mozgásán túlmutató okai is lehetnek.

Itt vannak például az Új Szellemi Front bonyodalmai, s ezekben a hős akkori s mai állásfoglalása! Gömböst, mint írja, a filmhíradókból és újságokból ismerte. Alpári halandzsái s alantas akarnoksága ismeretében tőle semmi jót nem várt. Megdöbbenette tehát a hír, hogy igazi, általa is nagybecsült írók vele valamiféle szövetség ügyében tárgyalnak. A baloldal felháborodásában és kíméletlen iróniájában *mégsem* tudott osztozni. Ő is elkeseredett, *de* inkább hősei nevében, akik ilyen méltatlan szerepbe keveredtek. — Amit Gömbösről tudott és ahová kijutott e kérdés bozótjából, nem illenek össze. Bárki azt hihetné: valami nagylelkűség vagy gyávaság feszélyezi. De aki olvassa ezt a 80 lapnyi szöveget, mely az Új Szellemi Frontról s annak Vas István pályáját érintő vonatkozásairól szól, meggyőződhet nemcsak a vizsgálódás tisztaságáról, a módszer erejéről, hanem a tanúskodásra bevont tények sokaságáról, a szellem horizontjáról és mozgósító tehetségének renyészövő találékonyaságáról is.

Kezdődik a riasztó Gömbös-arckép felvázolásával, folytatódik a mendemondával, melyből e recsegő akarnok s az írók kapcsolatáról értesült. A pletyka *azonban* ténynek bizonyult. *Am* az írók cikkei nem igazolták a pletykát: nem kértek, hanem követeltek. *Mégis*, mért érezte, hogy kiváló írók lefokozódása zajlik? Zilahy és az általa írt szirénhangú nyitány jellemzésével kezdi a választ. József Attila és Bálint György felháborodását *mégsem* érezte bölcsnek, hiszen Zilahy cikke, miközben a magyar származás tudatának létjogát hangoztatta, a németek ellen is irányult. — *Csak* *hog*y ez: a származás szempontjának hangsúlyozása benne a magyar írói lét, a szellemi geneológia magasabb rendű kötelékét sértette meg, hiszen magát Arany János dédunokájának érezte. — E ponton a származás firtatásának megalázó és kínos gixereire vált (hogy kiderült: Gömbös sem, Imrédy sem „ősmagyar”), s aztán ismét az írókra. Cikkeikre, melyek Zilahy rosszízű prologusa *ellenére* bölcsnek, bátrak, tisztességesek voltak. — Valami zavaró *mégis* akadt még Kodolányi szép írásában is (az elkülönülés ingere), *de* kínos meglepetést „csak” a Szabó Lőrincé és a Nagy Lajosé okozott. Róluk szólva a nagy művész és a hatalom újkeletű érintkezésének kérdését pendíti meg, s mikor Nagy Lajos társulásában a reménytelenséget, a nincs más lehetőség keserűségét is felismeri, a Szovjetunióról írott útirajz tanulságait is nyomozása hatókörébe vonja. Ezzel már-már meg is érti az „ügyefogyott” csatlakozást. — Valami, még meg nem nevezett csúnyaságot *azonban* így is őriz emlékezete. Rájön, hogy ezt a rossz ízt a *felvonulás* lefokozó jellege okozta. Mért érezte *mégis* igazságtalannak még Bálint György támadását is? Mert nem igaz, hogy az írók a hatalom támogatását ígérték és követelték. Idézi a gerincesség s a józanság dokumentumait. A „sorakozó” rossz emléke *azonban* így is megmaradt benne. — Mért érzett hát *mégis* inkább velük, mint ellenük? Kényelmességből is, de az írók benne kialakult rangja miatt is. Inkább elfordította fejét a menettől.

Ezzel le is zárhatná az ügyet. Ehelyett újrakezdi. Előbb azt hisszük, Lackó Miklósnak a kérdésről írott kitűnő tanulmánya készíti: a pontos és tüzetes eseménytörténet élménye. De miért ismertetné ennek eredményeit? Mert *meglepi*, hogy a tények mennyire elűtnek a verzióktól, melyeket akkori társaságában a „találkozókról” hallani lehetett. *Kiderül*, hogy Gömbös és az írók csak egyszer találkoztak, s kölcsönösen kiábrándultak egymásból, hogy ez szükségképpen történt így. Az is, hogy Karinthy is betársult egy verssel a közeledésbe, s e meglepő tény óhatatlanul annak fürkészésére csábítja: mért hiányzott Babits, Kosztolányi, Tersánszky? Tűnődésében sok a vitatható elem, de nem is akar fellebbezhetetlen választ adni. Szerinte ezekben az „öreg” nyugatosokban „a szépség, bátorság, hit”, az elegancia, méltóság és a szuverenitás volt olyan, hogy köztük s a kormányzat között közeledésről szó sem lehetett. Pedig esendők voltak ők is, de „Gömbös nem az a figura volt, aki imponálhatott nekik”. Móricz szereplése a találkozón és azután beszédesen

igazolja ezt, ezért részletesen idézi mindkét megnyilatkozást. Előbb egy Nyugat-jubileum élő tablójának látványából jut az első nemzedék szép méltóságának felismeréséhez, aztán Móricz újságcikkét elemezve, Goethe és Napóleon találkozását elmesélve bontja ki az írók és a Gömbös által képviselt hatalom találkozásának kínos képtelenségét. Elemzés közben is kérdezetve, a történelmi analógiával szóragoztatva és példázva is. — De nem azért, hogy a kudarc tényét még nyilvánvalóbbá tegye, vagy a kínos emléket feloldja. Ellenkezőleg, hogy ráterhessen a máig nyilalló görcsre: mért álltak szóba mégis ezek a bátor, nagy tehetségű és tiszta szándékú írók egy ilyen miniszterelnökkel? Tudja, miért, Illyés vonatkozó nyilatkozatát idézi is, de azért a fejleményt baljós nóvumként interpretálja. Németh László sértett replikájában a rágalmak okát, ürügyét is felismerni véli, s mikor már azt hisszük, keserűségében végleg elfordul ettől a szövevénytől, új menetségre talál, a legnagyobbra: a tényre, hogy az országban milliók éheztek, s ezt ő is elviselhetetlennek érezte, s ő sem hitt abban, hogy az akkori munkásmozgalom ezen segíthet, hogy a „szörnyállamok” expanziójának gátat vehet. Gömbös tehát — fűzi tovább — egy kétségbeesést foghatott volna vitorlájába, szándékának újszerűsége maga is izgató szenzációként hatott az írókra, akik azzal a hatalommal addig csak vádlottként találkozhattak. S ezen a ponton már nemcsak az érdeklí Vas Istvánt, miért lehettek alkalmassá azok az írók a partneri szerepre, hanem e szerepre való hajlam rejtélye maga s a hatalom igénye erre a hajlamra. Ez is nóvum, véli Vas István, tehát tündőésre készítő *rejtély*. Aztán még felidézi a népi írók Gömbössel való leszámolásának mozzanatait, Németh László határozott és tiszta szavait, de ezeket sem végső akkorként. Az ügy egészét kísérletként értelmezi, s benne későbbi fejlemények előképét véli felismerni. Eszerint ez az „újfajta viszonyulás” öröklődött át, lett a következő nemzedékek edző és nevelő magatartásmintája, mikor az átalakult hatalom partnerei lettek. Magát és nemzedékét Vas István alkalmatlannak véli ilyen szerepre, s megérti az új hatalmat, amely 1945 után ezekre az írókra, a népiekre támaszkodott.

Nehéz megállni, hogy ezen a ponton a hatalommal való kapcsolatok történetéről való eltérő ismereteinket elő ne adjuk. Itt azonban fontosabb, hogy az imént felvázolt folyamat hullámverésére figyelmeztessünk. A vizsgálódás fény-árny, hideg-meleg játékát, a bizonyosságok és kétségek dialektikáját talán érzékeltetni tudta az ismertetés, de a folyamat regényjellegét aligha. Pedig ettől élő ez a vizsgálódás. Attól, hogy a sok fordulat, beékelt dokumentáció, emlék és értelmezés egyetlen töprengés áramába illeszkedik. A fordulatok függőnyt húznak el az események elől, s ilyenkor a történet mélyebb rétege tárul elénk. S ezek interpretálásában az őszinteség és hitelesség is új szinten vizsgázik. Anélkül persze, hogy vizsgáznunk akarna. A sok idézet, esemény, a jelenig gyűrűző történet folyamattá szervezése sem eltérvelt, ahogy évtizedek idősíkjain áthajlik, abban is teljesen fesztelen. A részek kohézióját nem szoros kötésekkel, hanem az események önmagára vonatkoztatásának nagyvonalú húzásaival intézi. Az imént ismertetett terjedelmes fejezetcsoport például nemcsak azzal válik szervessé, hogy sok helyen saját emlékei, benyomásai vezetik a vizsgálódásban, s nem is a vizsgálódás játéka révén, hanem elsősorban azzal, hogy mindaz, amit itt előad, a következő, *Hát én?* című fejezet előzményévé tagozódik. Annak magyarázatává, miért kezdett ő is 1935-ben a szocializmus akkori híveivel szemben, ha nem is oktalan, de mai megítélése szerint felelőtlen vitát. Ez a levélsorozat később súlyos következményekkel járt, ezekre utal is Vas István, az Új Szellemi Frontról szóló részletek tehát a személyes sors lényeges motívumaivá szerveződnek.

S így történik ez más részletekkel is, ami természetes — mondhatná akárki —, hiszen önéletről van szó, az események tengelyét az elbeszélő maga alkotja. Ettől azonban még lehetne egysíkú, súlypontatlan vagy nagyon is célratoró a regény. Vas István művében azonban épp az a mesteri, hogy a nyomozás valamilyen alapcélja fejezeteken is átgyűrűzik. Például a katolikus vallásra való áttérés indoklása. Az „indoklás” szó valójában devalválja is azt a sokrétű és átfogó magya-

rázatot, mely a regényben megvalósul. De épp ilyen fontos, hogy élete, költészete eseményei nem degradálódnak e magyarázat argumentumaivá, plasztikusan rajzolódnak ki, s amikor már azt hinnők, az áttérés ügye el is merült, újra fölbukkan s érdekkörébe von sok-sok indifferensnek tetsző részletet. Bízvást mondható, kereszténnyé válásának magyarázata tartalmazza ugyan a magasrendű filozófiai számvetés érveit is (az Újszövetségtől Simone Weil-ig), de miértjeire igazában élete és korának egésze a felelet.

Igy megy végbe, ilyen laza, de törvényszerű kötésekkel a kisebb és nagyobb életrajzi részeket, olvasmányélmények, történelmi tapasztalatok tömbjeinek egymásba illeszkedése. Van úgy, hogy Babitshoz vivő első útjának külső, illetve történelmi háttérét kezdi felvázolni, az I. kötet 71. lapján s a 87. lapon ér oda. Közben azonban elmondja, hogy valami kétségbeesés elleni védelem vitte Babitshoz. Maga a tél is szokatlanul hideg volt akkor, amit a téli Krisztina idéző erejű rajzával tesz érzékletessé. A pillanatot, ahogy haladt, érinthető közelségbe hozza. De kellett ez a hideg, hogy a Babits iránti balos bizalmatlanságot is kiszorítsa. Kitér ennek más példáira, József Attila, Kassák ellenszenvére. Innen könnyedén vált át a Babits költészetében közben lezajlott egyszerűsödés fejleményeire, az új népiség, elsősorban Illyés Gyula hatására. Példákon mutatja ki ezt a fejleményt: a régi szépségek s a köznapibb poétika elegyülését. Hogy Illyés hatásának erejét élesebben láttassa, Kosztolányi és Illyés vitájára is kitér, s abban az új Babits-versek rafinált primitívtségének is fontos szerepet tulajdonít. Ezen a ponton kapcsolja be a Babits—József Attila-, Kosztolányi—József Attila-viszony elemeit, tanulságait, s jut el ahhoz a felismeréshez, hogy a Babitsban felvert politikai érzékenység nyomban Európára is kinyílik, Európa félelmeire, s akaratlanul is Radnóti közelébe kerül. Tudta tehát, hogy nemcsak a szerkesztőhöz igyekeznek, de szövetségéhez is.

Közben el is felejtették, hogy egy bizonyos csütörtöki napról van szó, amikor Babitshoz ment, de az események, amelyek figyelmünk elvonták, mégis egy út, az avantgardtól, Kassáktól, a baloldaltól Babitshoz vezető politikai, esztétikai távolság áthidalásának mozzanatai. S láthattuk, irányát nem apró bóják jelzik, hanem a kor jelentős alakjai és eseményei.

Ezért nem lehet belterjes a lírának ez a regénye. Színtere maga a történelem, állomásai, keresztútjai így a történelem vonatkozási pontjai. Ebben az értelemben okkal lehet mondanunk, ez az életrajzi regény is a sors arányaitól fontos. Olyan térségeken, eszméken, kényes és fájdalmas ügyek bozótjain vezet át, hogy más csak vakmerő nekifutással merne átvágni ilyen terepen. Vas István nem fél, hogy felgyúl, amihez hozzáér, hogy a beforratlan sebek felfakadnak. Annyi szorongás érte, annyi megszegyenítés sújtotta, s olyan fájdalmas csapás érte, hogy elnyerhette általuk a schopenhaueri esztétalátás kegyelmét.

Ez a titka annak, hogy a teljes korról lehet kapcsolatban. Szerencsés, hogy Kassák vonzásában serdült költővé, hogy Kassák mostohalánya lett a felesége, hogy barátja volt Illyés, Babits, Radnóti és mások. És művelt is — vethetnék ellenem. Csakhogy aki nem nyeri el a belső szabadság kegyelmét, kapcsolatait folyton nyírálni kénytelen. Vas István könyvének gazdagsága nem azért kivételes, mert sok mindenről van benne szó (mert irodalomtörténetként és személyes életrajzként is érdekes), hanem mert útjai a kor eszmei és esztétikai csomópontjain vittek át, s ami vele vonatkozásba került, az élete máig ható része lett, s vasreszelékként tapad regénye mágneses tengelyéhez. Műve ezért lehet irodalomtörténet is, noha elsősorban mégiscsak Vas István története.

Magánemberi eseményei érdekesebbek is, mint a kortörténeti mozzanatok. Azért is, mert a különösség bennük eleve megvolt, csak ki kellett bontani, de ez a „kibontás” is kétirányú. Az őszinteség, mellyel családi kapcsolatairól vagy saját hajlamairól beszél, nemcsak titkot fed fel, hanem olyan mélyen le is világít annak magvához, hogy emberi alapigazságokhoz jut. Ahogy Kassák egy goromba kifakadását elemzi, abban nemcsak a szeretőjétől elszakadt mester ingerültségét magyarázza meg, de a kényszerszívélyességek, képmutatások egy alaptípusát is leleplezi.

Babitscsal való első találkozására később is szegyenkezve gondol, mert a *Halálfiáról* — melyet különben mesterkéltné regénynek tartott — szerzőjének azt mondta: „gyönyörű”. Mikor motívumait felfedi, nemcsak hazugságát menti, hanem az ilyen válaszokban működő mélyebb okok természetére is fényt vet, arra, hogy olykor mennyivel fontosabb a kimondatlan érzés, mint a kimondott felelet. — Ugyanígy jut el a maga költészetének szintén „személyes” problémáit boncolva is poétikai alapigazságokhoz. Például a megvalósult versben a forma egyénit kifejező, de egyénen túli létehez, vagy a versben megformált én és a magánemberi én kettősségéhez, részleges azonosságához. S milyen meggyőző és magasrendű példája az igazi tehetség önismerettornájának az a levezetés, melynek során Weöres másfajta tehetségének közelségéből, a vele való súrlódásból jut el a maga törvényeinek felismeréséig!

Mindezeknél fontosabb azonban, hogy magát ügyetlen, a nyílt összecsapásoktól irtózó, a megalkuvásig engedékeny embernek ábrázolja. És jóhiszeműnek. A kínos, a megalázó helyzetek ezért meglepetésként érik, huzamosabban gyötrik, kivágni magát belőlük nehezebben tudja. De érzékenysége mindig hajszálpontosan észleli és méri a gesztusok, a szavak, a helyzetek tartalmát. A könyvén végighúzódnó, legnagyobb konfliktus lényege is ez: egy félszeg, kényes, békés természet, és a nyersebb, gőzősebb, alparibb világ ellentéte. Ez az állandó, de sokszor alig látszó konfliktus érleli említett hajlamait ízléssé, eleganciává. Könyve e folyamat regénye is, a kifejléssel elégedett, bár tudja, a világban nem az ízlés és az elegancia a legnagyobb érték. Ezért is rezignált. Ez a rezignáció azonban valami csöndes méltóságot is tartalmaz. Nem az elegancia rangjára gondolok, annál nagyobb értékre. Annak tudatára, hogy olyan asszonnyal élhetett, aki révén ebben a közönséges világban is „mégiscsak egy nagy ismeretlen Úr” vendégének érezhette magát. Ahogy ennek az asszonynak testi-lelki szépsége kisebb-nagyobb mozaikokból összeáll, s végül a betegség s a halál borzalmain átsugárzik, azt nem lehet festményeket minősítő szavakkal megbecsülni. Csak úgy, ahogy az élő csodákat: hogy beleszeretünk, fölnézünk rá s megszeretjük érte azokat is, akiket ő szeretett.

Ahogy Vas István is megszerette benne s általa a szegényeket, a magyarságot, a népzene, de belejátszott ez az élmény minden dolgába, az élethez való viszonyába is. S végül még Eti halála, ez a kegyetlen csapás létezése fundamentumába forrt: megszabadította a kis dolgoktól való függés szorongásaitól, a kényszeraktól, amikkel elsősorban Eti miatt kellett törődnie. E veszteség révén jutott a szabadság kegyetlen kegyelméhez. Ez is olyan halál, melytől új jelentéshez jutnak az előzmények. A maga sokféle gondjába merült, praktikus ügyeit aggályosan intéző, a róla szóló bírálatokat aprólékosan latolgató, a nagy tehetségekre felnéző ember erről a fennsíkról minden dolgoknál és tekintélyeknél fontosabb, szuverén mérték birtokosaként nézheti s minősíti mindazt, ami vele s körülötte történt. Azt hiszem, annak a „csillagközi” pozíciónak is, melyből e könyvben is figyel, kérdez és felel, ez az élmény a gyökere.

Természetes, hogy a könyv sokrétű anyagában ez a sugárzás is, láthatatlanul is kohéziós erőként működik.

Mindezek után könnyedén írhatnám: tévedései pedig nem számítanak. Ezzel azonban a módszer értelmét vonnám kétségbe, s a katarzishoz vezető helyzetek hitelét. Ezek zöme történelmi és irodalomtörténeti esemény. Vas István könyvének ezért, noha regény, ki kell állnia a tudomány próbáját is. Meggyőződésem, hogy ki is állja, sőt valósabb összefüggések felismeréséhez, hitelesebb mérlegelésekhez segíthet bennünket. Számolt is ezzel a mértékkel. Sok mindent újraolvasott, emlékeit ellenőrizte, a vonatkozó irodalom újabb eredményeit is hasznosította. Kassákhoz és az avantgardhoz való viszonya, elszakadásának magyarázata új érvekhez juttatja a kérdés kutatóit. Áttérése a katolikus vallásra, a kornak ezt a szomorú kényszerét emeli átfogóbb összefüggésbe és tisztább fénybe. Oknyomozó tanuskodása a népi-urbánus viszály történetének hitelesebb megírásában nélkülözhetetlen. Egy-egy fontos költemény fogalmazásáról, szellemi, emberi háttéréről elsőrendű

adalékokat közül. Apró portréi, vázlatai költő barátairól csonkán is sugárzanak. Ellen- és rokonszenvei magyarázatában akkor is tanulságos, mert egy jogos érzékenység sérelmeit kifejező, ha nincs is egészen igaza.

Kétségeink előadására legalább olyan terjedelemben volna szükség, mint a könyv méltatására. Ennek híján csak jelezzük néhány ellenvetésünket. Hogy a Nyugat első nemzedéke a politikával szemben kényesebb lett volna, mint a második, kétséges. Erről akkor lehetne érvényeset mondani, ha megnéznénk, mit csináltak 30—35 éves korukban. Ha nagy írók magukat a politikába ártják, partneri vagy vitapartneri szerepre szánják, annak az ízlésnél lehetnek súlyosabb kényszerei. Vas István tudja ezt, de nem számol vele elég következetesen. Az olyan szerepekkel sem, mint a Malreaux-é vagy a Krležáé volt. Abban sem pontos, hogy hatalom és írók közeledésének újabb története a népi írókkal kezdődött. Nem velük kezdődött, s nem velük folytatódott. Zelk ilyen szerepére Vas István is utal, de említhetők az Argonauták is, akikhez szintén barátság fűzte szerzőnket. Keszi Imrétől Trencsényi Waldapfelig, aztán Devecseri, Tolnai, Ortutay s a többiek politikai szerepe (igaz, nem Gömbös idejében), elég ok, hogy ezt a kérdést újrarendeljük. Különbön századunkban a politikával való társulás Adyék darabontságával kezdődött. Rájuk vall — vethetné ellenem Vas István, mert Adyt sem becsüli ma sem jelentősége szerint. A belátás, hogy tényleg „gyönyörűen ordított”, ha Juhász Ferentől való, akkor is félrevezet. Kitűnő elemzések sokasága tanúsítja, hogy a kiemelkedő Ady-versek művészi átszervezettsége igen tökéletes, tehát beszéde nagyon is artikulált.

Külön szemináriumot kívánnának a népi írókról szóló fejezetek. Megértésükben, megbecsülésükben Vas István kiválik nemzedéke urbanusai közül. Szövetségfele is összekapcsolta őt a *Válással*, s mert ezt a társulást kezdettől mérgező feszültségek veszélyeztették, tanúskodása kivételes jelentőségű. Ezért nézzük meglepetten, ha a maga 1935-ös levélsorozatát — melyet eltévelyedésként interpretál — rövid úton az Új Szellemi Front légköréből eredezteti. Nem lehetséges, hogy mindaz a termékenyítő hatás is belejártzott, ami Illyés Gyula, Németh László és mások művei felől már előbb is érte? Aztán a *Kisebbségben!* Tudjuk, hogy Németh László leghibásabb, legszerencsétlenebb munkája, maga is annak tartotta, korrekcióját fölösen el is végezte. De ha igaz, hogy benne — rossz kontextusban és eltorzultan — olyan gondolatai is jelen vannak, amelyek rendszere sarkpontjai, s letisztult alakjuk ma is érvényes (márpedig így van), akkor aligha szerencsés létrejöttében a Babits ellen fenekedő coriolanusi dühnek ekkora jelentőséget tulajdonítani. (Fontos volt például a Szekfű Gyula szerepe is.) Vagy ha mégis, akkor legalább jelezni kellene, amit Vas István biztosan tud, hogy nem itt kezdődött Németh László és Babits háborúja. Már a *Tanut* diszkvalifikáló Babits is kíméletlen volt. Nem oktanul s akkor is főpásztori méltósággal vívott, de nagy értéket vágott le, s kegyetlenebbül, mintha rekedten átkozódott volna. Már csak ezért sem érdemes túlbecsülni az eleganciát.

Ami pedig a könyv tévedéseit illeti, némelyikük nem is olyan képtelen, amilyennek Vas István látja. Megütközéseinek egy félreértés is oka lehet. Többször is ámul, miként lehet Bessenyei, Katona, Csokonai lemaradásáról beszélni, mikor jelenlétük, hatásuk ma (1935—38-ban) oly intenzív és nyilvánvaló. Németh László azonban nem a XX. századi szerepükről beszél, hanem arról, ami belőlük saját koruk közszellemébe, ízlésébe, szellemi szokásjogába, ma így mondanók: az értelmiség magatartásába ivódott. Ezt Németh László többször és világosan ki is fejt, kivált, ahol a XVI—XVII. század erdélyi emlékiratairól beszél. Ebben az értelemben bizony saját korába nem épült be sem Csokonai, sem Berzsenyi, sem Katona. S ha később igen, abból nem következett, hogy a „fejlődészavar” orvoslódott is. Erről a zavarról különben sokan írtak, Ady is, Szekfű is a maga módján. S hogy a Kazinczyék által megújított nyelvből alapizetek és képességek maradtak ki, csak Petőfi és Arany után látszódnak kis bajnak. Igaz lehet, hogy a latin irodalmat is „csinálták”, a görög mintájára, de szerves fejlődéséhez aztán minden megadatott,

így nem hasonlítható össze azzal, ami nálunk Kazinczy és Petőfi között történt. — Hogy Vörösmartyt „kertelve bár”, de „hígmagyaroknak” minősítene Németh László, ez is merő félreértés, ami nyomban megszűnik, ha a Nyugat első nemzedékének Vörösmarty-képére, mérlegére gondolunk. Az eposzok s a drámák szerzője azon is — akár Németh Lászlónál — nagyon keveset nyom a *Fogytán van napod* költőjéhez képest, akinek tépertsége és komorsága bizony „kimaradt” Jókai fénykorából.

És Arany! Számomra az a legmeglepőbb, hogy itt sem, a *Kisebbségben* Aranyvázlatában sem ismeri fel Vas István az általa áhitattal övezett Babits szellemujját. Ami Babitsnál sebzettség, elzárkózó, rejtőzködő, kényes szemérem, s ezért érdem is, Németh Lászlónál öncsonkító félelem, mely a zsenialitást feladatok végzésére korlátozta. Mit hiányol Németh László? „Különösképpen ezt a költőt csak akkor érezzük otthon, azaz tehetségéhez méltónak, amikor Shakespeare-t vagy Aristophanest fordít.” Aki tudja, hogy az „eszményítő realizmussal” mi minden szorult ki a kor költészetéből, Németh László hiányérzetét nem érezheti képtelenségnek. Még azt sem, hogy ezt az önkorlátozó szemérmet azzal magyarázza, hogy a Világos utáni fejlődésből Aranynak, kimaradt „a magyar nép természete”. A shakespeare-i, az aristophanesi, amire pedig szava is bizonyosan. Így szükségképpen a baudelaire-i is. Olyan tények ezek, melyekkel máig vívódik az Arany-irodalom. (Ha nem feszélyezné a filozofálás, még hozzátenném: ez az eszményítő realizmus is oka, hogy Adyéknek mindent előlről s jobbra idegen minták szerint kellett kezdeni, s bennük a kor süket értelmisége nem ismert magára, s a magyarság vakon sodródott Trianon katasztrófájába.)

Vas István megírja: egy idő után már figyelni sem tudta ezt a zseniális zsonglórködést. Keserősége jogos, de azért ha most könyve tiszta fennsíkjáról kíváncsiban szemlélte volna ezt a valóban tajtékos folyamatot, észrevette volna, mért sorolja be Németh László Csokonait a „mélymagyarok” közé. Az indoklást, melyet többször is számon kér, 1927 óta ismerhette (abban Ady szerepét is), de olvasható a *Kisebbségben* lapjain is. Más ott a Gyulai szerepe és minősítése is, mint ahogy Vas István emlékezetébe rögződött. Idézem a Keményhez mért partnerek jellemzésének sumáját: „Deák így sok tekintetben ugyanolyan elkérgesítője volt az ő eszméinek (Keményről van szó. K. F.) a politikában, mint Gyulai az irodalomban. Az a mélyebb magyarság, mellyel ő egy új kort akart nyitni: két hibát ültetett trónszékbe, egy világbecsmerlő, urambátyámos tunyaságot az akadémián, s egy werbőczys jogászvakaságot az országházán.”

Sapientia sat — tehetném hozzá, de nem ily egyszerű a kérdés. A zavar, melyet ezek a félreértések bennem okoznak, nem oszlatható el e korrekciók révén. Mert nem az zavar, hogy Vas István kijelenti: „A *Kisebbségben* kivételes mélypont Németh László pályáján.” Ezt Németh maga is így érezte, írta is. Hanem az, hogy ennek a nagy kudarcnak belső logikája Vas István példái felől meg sem sejthető. Hogy megütközései közben Németh László „zavarbaejtő zsenialitását”, „megdöbben-tően találó bekezdéseit”, lapjait emlegeti, máshol „zseniális hadi lelemény”-ről, vil-lámgyors, elterelő hadmozdulatokról, bravúros cselekről, lesekről beszél, óhatatlanul azt a benyomást kelti, mintha egy lángész alantas és ravasz ügyeskedéseiről volna szó. Később fel is fedi ellenszenvét, ama véleményét, hogy Németh László eszméit „mikrobáknak” tekinti, s ellenszűrük csak a napfény lehet.

Azért okoz ez zavart, mert Vas István tud arról, hogy a *Kisebbségben* több gondolata tovább él Németh László műveiben. Igaz, végső elágazását előbb a Németh László lakásán bujkáló Zelk Zoltán esetében éri tetten (tehát a zsidóüldözésben), aztán az *Utazás*ban, mondván: „... a *Kisebbségben* meghökkenítő gondolataitól, ha nem is egyenes, de következetes út vezetett a Szovjetunió elfogadásához — nem is: tényeken alapuló tiszteletéhez.”

Ennek az állomásnak minősítő motívuma az a belátás is, hogy Németh Lászlót igazolta a történelem, Babitsot nem. Ugyanebben a kontextusban egyfelől az *Utazás* sikere, másfelől a *Kisebbségben* eszméinek mikrobákkal való azonosítása fogja

közre Németh László népszerűségének és időszerűségének elismerését. Akárhogy olvasom is ezt az „elismerést”, keserű fintort érzlek benne. Hogy Németh „továbbjött”, Babits meg nem, ez Némethre vet árnyékot. Hiszen az életmű mélypontját jelző műről van szó, s ha még az is népszerűbb, mint a makulátlan Babits, mit ér a mi mértékünk, ízlésünk, történelmi ösztönünk? Talán világos, hogy itt már nemcsak Németh László egy szerencsétlen könyvének megítéléséről van szó, hanem jelenbeli szerepének egészéről, s persze a szóban forgó regény hiteléről is.

Könnyű volna a dolgunk, ha csak a kelet-európai népekkal való „tejtisztviselés” gondolata s Budapest elmagyarosodásának sejtelve került volna át a *Kisebbségben* fejezeteiből Németh László más műveibe, s a jelenbe. Átkerült sok más gondolat is. Ezményei, vonatkozási pontjai korábban is Szenci Molnárék, az erdélyi emlékirók, Csokonai, Berzsenyi, Széchenyi, Kemény, Ady, Móricz, Bartók voltak. (Vas kétségeire: mennyire ismerhette Németh Bartókot, Fodor András már megadta a választ. Tiszatáj, 1981. 4.) A tágabb körben a Kalevala, Sophokles, Dante, Shakespeare, Rousseau, Baudelaire, Dosztojevszkij, Tolsztoj, Proust. Ami a *Kisebbségben* lapjain „mélymagyarság”, előbb és később az emberiség meleg rétegeit őrző, s korszerű módszerrel földolgozó gazdagság. A „nagy Utazás” Karádi tanár ura Tolsztoj, Dosztojevszkij, Csehov népehez, egy kultúrához is utazott. A politikában mindig is az volt a mértéke, hogy milyen erős benne a felelősség, s milyen éber a helyzet-tudat, milyen a történelmi kultúra, amely fedezi, irányítja. Kemény közelebb állt hozzá, mint Kossuth, de a kiegyezést tragikus útvesztőnek tekintette. Olyan alkunak, mely lezüllesztette a nemzetet. Elgondolkodtató, hogy ebben — tudniillik, hogy a zsákmány asszimilált — milyen közel áll Lukács Györgyhoz, aki az asszimiláció magyarzatában abból indul ki: milyen volt az uralkodó osztály, amelyhez az új polgárság hasonlulni igyekezett.

Találhatnánk még szálakat, melyek ezt a könyvet a mű egészéhez kötik, és még az sem mondható, hogy a *Kisebbségben* összefüggéseiben minden gondolat eltorzul. Ha apológiát íránk, a legkényesebb pontokon is találunk argumentumot. Hogy Váradon is az ottani magyar zsidóság állt Ady mögött — mint Vas István írja —, a *Kisebbségben* szerzője nagyon jól tudja: „Mindez pedig abban az időben történt vagy kezdődik, amikor zsidók és magyarok jobbjai szoros szövetségben éltek.” A vádra, hogy a fajt avatja mértékké, s „őrült kertész”-ként csonkig metszi vissza az ágakat, még el sem hangzottak, ezt válaszolhatta volna: „Előlük elzárkózni, őket kizárni: épp a szellemben visszataszító kicsinyes nyomozgatásokat kíván. (...) Mi a jött-magyart is elfogadtuk, ha jó tulajdonságaival akart hozzánk állni.” Ha Európát kéri rajta számon, idézhetnénk a művelődésre reakt őstehetségekről írott megsemmisítő passzusát, a Gömbös és Berzsenyi rokonságát feltételező „köznemesei vér” metaforája a következő lapon már minősítését is elnyeri.

Miként lehetséges, hogy Vas István ezeket az egyensúlyt alkotó, megszorító önkorrektciókat nem vette észre, s ha igen, azt hiszi, mindez a rosszra elszánt zseni cseles zsonglörködése. „Mérgezett lángehelet”-ről, a „rohamszerűen kicsapó düh hevesség”-ről beszél, máshol arról, hogy Csokonai esetében azért „Németh László ízlése legyőzte Németh László eszméit és rögelveit”. Később azt is elismeri, hogy Németh László ezen a „mélyponton bámulatosan fölül tudott emelkedni”.

A költészet és a tudomány lehetséges módszerei sokban különbözhetnek. A tudomány, ha ad magára s komolyan veszi a „felülemelkedés” tényét, azt fürkészi: mi a titka? Mért hatottak meggyőzőbben, voltak tisztábbak Németh László alap gondolatai a *Kisebbségben* előtt és azután? Érdekelne a történelmi pillanat, a közeg, amely Németh Lászlót erre a hazard kísérletre készítette; az író akkori helyzete, vitái, kapcsolatai, a jövőről vallott elképzelései. S ha a könyv így is kirí az opusból, megnéznénk alapszavait, melyik mit jelentett *akkor*, mi különbség volt az író s a kor zsurnalisztikájának szóhasználata között; az író kihívó vagy képtelen gondolatai szellemi rendszerében milyen összefüggésbe álltak: milyen erkölcsi kódex, emberi minőségi hegemoniája alá estek? Annyi az ismerős szám Németh László

eszmevilágának egyenletében, hogy az érthetlent azok révén meggyőzően ki lehet számítani.

Vas István azonban regényt írt, azt fürkészte, hogyan érintette őt a *Kisebbségben*. Nem kérhető tehát rajta számon a tudomány módszeressége. Még azt sem kérdezzük, hogy az Új Szellemi Front és Gömbös találkozóján olyan szép méltóságot tanúsító Móricz miért lett hamarosan Németh László leghívebb szövetségese, s miért tudott vele később Illyés is újra összefogni?

Nem kérdezzük, mert értjük őt. A sérelem, ami érte, élete értelmét, a magyarsággal való azonosulás hitét kezdte ki. A költők, a jobbak virtuális köztársaságában kiküzdött helyét tette kétségessé. Milyen címen várhatnók el, hogy Németh László motívumait, sorsa magasabb törvényeit is értse? A katarzisok összetevőiben a sorok külön logikája s ezek végzetes működése fontos tényező. Vas István könyve is azért katartikus, mert csalódása és megrendülése nem magyarázható szét, nem oldható fel. Hiába írja, hogy igazában nem is a könyv alapítélei, hanem ez meg az a képtelensége döbbsentette meg. Ez csak a módszer reflexe, honnan is emlékezne ilyen pontosan az akkori olvasás folyamatára? Az a bizonyos, hogy „mérgező lehet” csapta meg a könyvből, s ez határozza meg a jelenséghez való egész viszonyát. Elismeréseit is.

A kiábrándulás tehát nem magyarázható a képtelenségekkel, melyekre most hivatkozik. Oka mélyebben rejlik, a könyv lényegi hibájában. Abban a meggyőződésben, hogy a magyarság önvészítő történelméért a könnyed, felszínes és felelőtlen szellemek a vétkesek, s ezek jobbára idegenek. Ez a meggyőződés, noha tények is fedették, épp a lényegében volt hamis. Erkölcsi, szellemi minőségeket úgy kezelte, mintha azokat a származás determinálhatná, irodalmunk történetét úgy, mintha az 1938-ban már sejtethető nemzeti katasztrófa belőle eredeztetni lehetne. S közben a „hígnak” talált jelenségek történeti funkcióját is ismerte, saját értéktudatával is összhangba szeretett volna maradni. Ez nem sikerülhetett. Irodalmunk egymásra utalt hajlamai között támasztott gyanút. Értékes és jóakarató emberek sokaságát sértette meg, Németh Lászlót pedig a maga kényes értékrendszerével állította szembe. Ezért kényszerült annyi megszorításra, korrekcióra, egyensúlyozó kiegészítésre. Ezért nem lehet belőle hitelesen idézni, a részletei nem állnak meg, nem demonstrálhatják a szerzőt. Amit Vas István zsonglörködésnek vél, nem más, mint az asszimiláció-disszimiláció riasztó tüneteiből elvont hamis koncepció és egy értékre érzékeny szellem összehangolódásának voluntarista kísérlete. Kétségbeesett és menthetetlen kísérlet. Belejátszott ebbe persze a sebzett érzékenység is, de a cél magasabb volt, hogysem indítékait a coriolanusai motivációra lehessen szűkíteni. A tévedés is nagyobb lett és keservesebb a vereség. Kivált azzal, hogy a „jöttmagyarok” ezreit aztán megölték, s Németh László róluk mondott kemény, sokszor igaztalan szavai e szörnyűségek összefüggéseibe kerültek. Egy Németh Lászlótól idegen eseményrendszerbe. S így lettek részesei Németh sorsának. A rekedt hang, a könyv zaklatott, lázas irama, leszámoló élessége, önvészélyes őszintesége bennünket egy katasztrófa előtti monodráma kegyetlenségére emlékeztet. Konfesszió, mely az istenre sincs tekintettel, csak arra, amit igazságnak, nemzete érdekében üdvösnek hisz. Hiányzik belőle az a belátás is, hogy a jövőt azokkal kell csinálni, akikkel élünk, s hogy az élet vonzása hatalmasabb lehet, mint a sokszor elképzelt mártíromságé. Vas István már tudja, hogy másként nem lehet, de az ő belátásából is hiányzik e gondolattal való összebékülés érzése. Ami természetes: részese a drámának.

A katarzisban jelen szokott lenni egy másik fontos tényező is. Az a kettős érzés, hogy ami a hősökkel történik, velünk is történhetne, de azért mégsem vagyunk velük azonosak. Ami nekik végzetük, bennünket is fenyegető veszély, de látvány is, aminek fölé kerülhetünk, ha átéljük, átértjük tragédiájukat. Ezért nézhetem én Vas István kiábrándulását, igazait és tévedéseit is azzal a reménnyel, hogy a jobbak összefogása lehetséges. S ez az ő érdeme, mert arról győz meg, hogy amikor ez nem sikerült, érték pusztult. Ezért is katartikus könyv a *Mért vijjog a saskeselyű?*